

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЇ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

САКРАЛЬНЕ І ПРОФАННЕ. І. ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ ІДЕАЛЬНОГО І ВІЗУАЛЬНОГО ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

У контексті теорії інтелектуалізації літературної мови аналізуються сучасні аспекти дослідження символічного значення слова.

Analyzed are modern aspects of studying of the symbolic word in terms of the theory of intellectualization of a language.

Сакральне і профанне традиційно протиставляють за віднесеністю першого – до сфери релігійних конструктивів осягнення буття, другого – до сфери реального, об'єктивно пізнаного, множинно представленого в досвіді. Численні інтерпретації й уточнення понять покликані: а) узгодити дефінітивний обсяг категорій, б) розмежувати омонімічні терміни: **сакральний** – концептуальний, символічний, ідеальний міфопоетичний; **профанний** – конкретний, об'єктивний, реальний, фоновий, що взаємозаміщуються в мовознавчих і, ширше, культурологічних дослідженнях.

Для лінгвіста, який завжди звернений до мовного досвіду, екзистенції слова і тексту, диспозиція сакрального – профанного є проблематичною. Сакральне і профанне в структурованому знанні мають розрізняти явища за генезою: з одного боку, віднесеність до специфічної світоглядної системи, представлені як символізована модель світу, з іншого – кореляція з об'єктивно пізнаним світом і безпосередньою рефлексією на нього.

Проте генеза лише визначає початок, витoki, тоді як будь-яке психічне чи фізичне явище, в тому числі і мовне, має розвиток. Еволюційні перетворення відбуваються в контексті історичних і соціальних змін, що призводить до трансформації первісно “чистого” протиставлення. І якщо диспозиція сакрального і профанного, потрактована на засадах класичної діалектики, визначена як строге взаємовиключення і взаємоствердження (Р. Каюа)¹, то буття – у –

світі модифікує, розгортає і взаємовиключення, і взаємоствердження. Лінгвістичний аналіз часових і просторових кореляцій і взаємозаміщень сакрального і профанного спрямований на пізнання тенденцій розвитку, еволюції мовної свідомості, а відповідно – її вербалізованих форм. Еволюція, в свою чергу, виявляє інтелектуальні потенції мови та можливості їх реалізації.

Поняття сакрального об'єднує ідеальні уявлення про світ, які здебільшого ототожнюються з системою реального світогляду. Для культур розвинутих цивілізацій, зокрема культур сучасної Європи, такий понятійний обсяг сакрального потребує щонайменше уточнення. Як відомо, культурний простір європейців формується в синтезі етнічної та християнської світоглядних традицій, у взаємопроникненні сакральних складників мовної свідомості язичницької та канонічної релігійних систем. Синтез – горнило. Для сплаву і набуття чітко окреслених, стабільних характеристик потрібен час, загартування у вогні й воді, врешті, випробування на стійкість і життєздатність. Метафора не така вже й абстрактна, якщо подивитися на присутність в культурній свідомості українців символізованих знаків сакрального, і язичницьких (символіка явищ природи, пов'язана з поганським пантеоном богів, вегетативна, зоосимволіка та ін.), і християнських (символіка культурних кодів Священного Письма).

Ідеальна сутність сакрального, виявлена в мові, формує дослідницький інтерес до походження вербалізованих символів, їх зв'язку з системою релігійних уявлень, реконструкцією значимості її місця в ієрархії сакрального знання. З погляду еволюції інтелектуального осягнення світу і розуміння закономірностей трансформації мовної свідомості пошукова увага до синтезу, “переплавки” сакрального генетично різних релігійних систем у мовній свідомості, а, отже, і семантиці слова, формується як пріоритетна.

Українське середньовіччя, що минуло під знаком інтерферованого культурного простору, вже в ранній період розвитку засвідчує текстові варіанти сакральних взаємоперетинань символізованих значень. Зокрема, на синонімічність у “Слові о полку Ігоревім” слів *заря* і *свѣтъ* вказує В.Г. Складенко², покликаючись одночасно на дослідницькі аналогії у М.О. Максимовича, Ф. І. Бусласва, В.О. Яковлева, В.М. Перетца. Сучасний дослідник “Слова...” доповнює фактологією української мови думку

В.І. Стеллецького щодо сумнівності припущення вжитих у пам'ятці давнього письменства *заря* і *свѣтъ* як тавтологічного виразу, тому що відповідника в лексичних моделях і стилістичній системі “Слова...” немає³. Вжиті у “Слові...” *заря* – *свѣтъ* є, на думку В.Г. Скляренка, аналогією до українського діалектного *світ-зоря* (світанок), що розвинулося зі значення “ранкова зоря” і має діалектне поширення в семантиці *зоря світова* (ранкова зоря, світанок)⁴.

Однак, звертаючись до сакральної символіки Першотексту, спостерігаємо також домінанту концепту світла, його метонімічно представлених понятійних аналогів – *Слова Господня, Едемського саду, раю, духу, чистоти, незайманості, святості, непорочності*. Світло асоційоване не лише з початком нового дня, воно є базисним компонентом у глибинній опозиції *світло – тьма*, що її К. Леві-Строс відніс до усвідомленої симетрії буття, властивої людському мисленню як феномену.

У християнській символіці зовнішня атрибуція характеристик світла є лише семантичним поштовхом до метафори світу, де *світло* *боже* протистоїть *темній безодні, сонце – хмарам, плодуче (оливне, фігове) дерево – пустині, пустці, Едемський сад – Гетсиманському саду, живе слово – темряві, невідомості*. Християнська сакральність починається зі слів і, засвоєні, присутні у свідомості середньовічної людини, слова ці змінюють погляд на світ.

Ж. ле Гофф розквіт середньовічної етимології пов'язує з Исидором Севільським. Назвати речі вже означає їх пояснити – думка Исидора Севільського, на яку спирається етимологія як фундаментальна наука, розквіт граматичної теорії у тріаді граматики риторики, діалектики, що є першим циклом із семи вільних мистецтв. У дискусіях середньовічних європейських мислителів *res* і *verba* не взаємовиключні поняття, вони навзаєм символічні. “Якщо мова була для середньовічних інтелектуалів покровом реальності, то вона також є ключем до цієї реальності, відповідним їй інструментом”⁵. А звідси і відома думка Алена Лілльського про мову як інструмент розуму, і теза Данте *rationale signum et sensuale*, що окреслює слово як універсальний знак, здатний розкривати смисл, який можна пізнати і розумом, і відчуттям.

Символіка слова всеосяжна, а отже інтелектуальне пізнання полягає в заглибленні у слово, його приховані смисли, значення, що є ідеальною суттю світу. “Тому що прихований світ є священним, а мислення символами було лише розробкою і проясненням ученими

людьми мислення магічними образами, яке властиве ментальності людей неосвічених”⁶.

Зважаючи на культурно-історичну самотність середньовічного слов'янського світу і мало доведену фактологією тотожність інтелектуальних шукань мислителів раннього середньовіччя Заходу і Сходу Європи (фактор хронологічних зсувів у періодизації культурно-історичних періодів розвитку, присутній у науці, також потребує уточнення), спостерігаємо, однак, спільність інтелектуального розвитку середньовічної людини.

Символізовані концепти культури біблійного походження не є орнаментальними для давнього періоду національної мови. Ідеальні смисли, приховані в сакральному слові, інтерпретуються і тлумачаться, перетинаючись з уже набутим досвідом, вибудовуючи новий семантичний простір багатозначних парадигм. Біблійна дихотомія *Бога, раю, небес – пекла* перехрещується в українській ментальності з синхронізованою антиномією профанного *світу – тьми*. Еволюціонуючи, концепти трансформуються у знакову, варіативну з погляду семантики, атрибутивність фразеологізованих словосполучень: *світлий, божий, райський день – пекельний, чорний день; світла, божжа, чиста людина – чорна, гріхозна людина; світлі, райські, чисті спогади – чорні, пекельні спогади* та ін.

Ідеальність семантики сакральних символів християнства дозволяє вибудовувати нові контексти, де профанне, візуально спостережене набуває універсальних ознак. А семантична парадигма слова розвивається з тенденцією до абстрактних значень, полісемантичності й системних відношень в ієрархії конкретне – абстрактне. Найвідоміший текст ранньої середньовічної культури українців – “Києво-Печерський патерик” (можливе хронологічне співвіднесення зі “Словом...” і відповідне зіставлення мовної специфіки текстів) – вже відбиває синтез культурних традицій. “Что сего злѣе, еже от такового свѣта отпасти и тьму любити, и себе намѣтати богонареченныа церкви, еже оставити Богом създанную и искати челоуѣкы створенныа от насилия и грабленія, еже та сама въпїет на создавшаго ю”⁷, – формулює думку автор тексту проповідницького жанру, не вважаючи за потрібне коментувати семантику корельованого з християнською традицією протиставлення.

Можливі різні пояснення причин культурної інтерференції середньовіччя, що визначили синтез в національних мовах символіки

різних сакральних систем. Ж. ле Гофф мотивує це особливостями психотипу людини, яка живе у світі ще не пізаному, часто незрозумілому і, певною мірою, фатально незалежному від почувань і сподівань особистості. “Почуття невпевненості – ось що впливало на розум і душі людей Середньовіччя і визначало їх поведінку”⁷. Саме у природних катаклізмах людина того часу знаходить зразки для називання духовних шукань і переживань, а отже емоції, ментальність, її символічні форми формуються передусім у зв’язку з потребою самозаспокоєння. Досвід минулого, сакральна сублімованість символів дозволяють опертися на визначеність, авторитет. Мовний зразок відбиває традицію і, одночасно, можливість.

Хоча крилатий вислів Алена Лілльського “у авторитета ніс із воску, і форму його можна змінити в будь-який бік”, цитований Ж. ле Гоффом⁸, досить точно окреслює тогочасний інтелектуальний простір. Успадкована чи запозичена культурна традиція не лише моделює свідомість середньовічної людини, а й трансформується сама, набуваючи ознак часу. Вербалізація руху свідомості виявляється в розвитку семантики слова.

Спостережений світ, конкретно-історичні, географічні та ін. (візуальні) його характеристики є закономірним, проте лише етапом в інтелектуальному представленні буття у слові. Язичницька сакральність, попри поетизацію дійсності, психічних станів і уявлень, не вибудована на абстракціях ідеального. Християнська символіка – вибудована, що і зумовило її статус і функціональну перспективу в націокультурних традиціях.

Інша аргументація пов’язана з канонізацією християнства. Домінуючий статус в суспільстві, обов’язковість сприяють входженню в культурний обіг середньовіччя ідей, образів, текстових асоціацій чи й просто цитат зі Священного Письма. Сакральна символіка поза Біблією починає жити власним життям, змінюючи характер мислення людини і її мову. Традиційний світ уявлень зазнає при цьому впливу інтелектуально домінуючої системи.

Мова репрезентує характер змін: запозичення, розширення значення символу, формування функціональної периферії, творення нових, часто okazіональних символів, їх фразеологізація, систематизація в парадигмах синонімічних, антонімічних, можливості виникнення перифрастичних новотворів – мовні процеси розвитку універсальні, незалежно від ступеня абстракції в семантиці

слова. Інтенсивність процесу залежить від багатьох чинників, здебільшого екстралінгвальних.

Названі підходи досить докладно аргументовані й, без сумніву, присутні в культурній історії народів. Увага до інтенцій інтелектуального виявлена в лінгвістиці й культурології мало, здебільшого акценти ставляться на очевидних характеристиках: фіксація нових значень слова, структурування типології лексико-семантичної деривації, етимологічна паспортизація лексеми та ін.

Verbum, Слово – планета синтезованих і узагальнених смислів, код до ідеальних сутностей і візуально спостережених реалій – корелює сакральне і профанне знання та є його носієм. Лінгвістична проблема – не в констатації присутності того чи іншого значення у слові, а в пошукові наукових аргументів для розуміння семантичних процесів і причин інтеграції інтелектуальних представлень людства, що присутні в національній мові.

¹Каюа, Роже. Людина і сакральне. – К., 2003. – с. 33; ²Скляренко В.Г. “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім”. – К., 2003. – с. 21; ³Стеллецкий В.И. Слово о полку Ігореве: Древнерусский текст и перевод / Вступ. стаття, ред. текстів, прозаич. переклад, примеч к древнерус. тексту и словарь В.И. Стеллецкого. – М., 1965. – С. 134; ⁴Скляренко В.Г. Знач. праця. – С. 21; ⁵Ле Гофф Жак. Цивілізація середньовікового заходу. – М., 1992. – С. 308; ⁶Ле Гофф Жак. Там само. – С. 308; ⁷Києво-печерський патерик. – К., 1991. – С. 9; ⁸Ле Гофф Жак. Знач. праця. – С. 302; ⁸Там само.– С. 302.

О.І. Ніка, канд. філол. наук

МОДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Визначено теоретичний статус лінгвістичної категорії модальності в дискурс-аналізі.

The theoretical status of a linguistic category of a modality in discourse analysis is determined.

Новітня лінгвістика, що прагне інтегральності з іншими науковими ділянками людського пізнання, оперує визначенням *модальності* як універсальною категорією, надаючи їй, переважно, широкого розуміння.